

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره سوم (پیاپی ۵۵)، پاییز ۱۴۰۱، ص ۴۰-۲۵
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱۰/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۴

مقاله پژوهشی

مقبولیت اجتماعی خلفای فاطمی در پرتو کارکرد نشاط اجتماعی آیین‌های مردمی

محمد رضا بارانی*، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

m.barani@alzahra.ac.ir

نرگس ملک، دانش آموخته دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

n.malek91@gmail.com

چکیده

خلافت فاطمی در قاهره، برای تقویت جایگاه سیاسی و اجتماعی، به مقبولیت مردمی نیازمند بود تا در برابر خلافت عباسیان و پیروان اهل سنت مصر توانمند باشد. رویکرد خشونت‌بار آنها در مغرب، آسیب‌های فراوانی به خلافت فاطمیان وارد کرد و مقبولیت اجتماعی را از دست دادند؛ بنابراین بررسی رویکرد آنها در به دست آوردن مقبولیت مردمی و کارکرد نشاط اجتماعی از بایسته‌های پژوهش درباره فاطمیان است. نوشتار کنونی با روش توصیفی و تحلیلی و با رویکرد تاریخی، کارکرد نشاط اجتماعی آیین‌های مردمی مصر را در مقبولیت اجتماعی خلفای فاطمی واکاوی کرده است. در این زمینه، مقاله برای روشن شدن تأثیر نشاط اجتماعی در مقبولیت مردمی، کارکرد فرهنگی آموزشی و کارکرد اجتماعی نشاط اجتماعی را در زمینه توانمندسازی و مقبولیت خلافت فاطمیان برای رویارویی با خلافت عباسی و همراه کردن مردم مصر با اندیشه‌های تشیع بررسی کرده است. بررسی‌ها نشان داد برگزاری آیین‌های مردمی با کارکردهای سه‌گانه فرهنگی نشاط اجتماعی شامل کارکرد نمادین، کارکرد آموزشی و کارکرد تحمل‌پذیری و نیز کارکردهای سه‌گانه اجتماعی نشاط اجتماعی شامل کارکرد نظارت اجتماعی، کارکرد سرسپردگی به خلفای فاطمی و کارکرد انسجام اجتماعی در زمینه اهداف فاطمیان بسیار راهگشا بوده است؛ همچنین مقبولیت مردمی خلافت فاطمی را به همراه داشته است.

واژه‌های کلیدی: فاطمیان، آیین‌های مردمی، نشاط اجتماعی، همبستگی اجتماعی، مقبولیت.

* نویسنده مسئول

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

https://jhr.ui.ac.ir/article_26932.html

مقدمه

دستیابی به مقبولیت اجتماعی از مهم‌ترین خواسته‌های حکومت‌هاست. فاطمیان پس از انتقال خلافت به مصر، در اندیشه تقویت مقبولیت خلافت در بین مردم مصر بودند. ایجاد شادابی و نشاط اجتماعی در جامعه، یکی از راهکارهای آنها برای مقبولیت‌پذیری اجتماعی، به‌ویژه در میان گروه عوام جامعه بود. در تأمین سلامتی فرد و جامعه، شادی و نشاط نقش بسیار مؤثری دارد و با امید، اعتمادبه‌نفس و رضایتمندی از زندگی همراه است. جامعه با نشاط، جامعه پویا و زنده است و موجب بروز خلاقیت و نوآوری می‌شود. این مهم از مباحثی است که اگر درست و مبنایی به آن توجه شود، موجب گشایش خاطر، تحرک و آرامش فردی و اجتماعی خواهد شد و فرایند رشد و توسعه جامعه و خشنودی از حکومت را تسریع می‌کند (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۰: ۹۴). فاطمیان در مصر به ایجاد نشاط اجتماعی از راه برگزاری آیین‌های بومی و مردمی توجه فراوانی نشان دادند و همه تلاش خود را برای اجرای آن به کار بستند.

برای بررسی کارکرد نشاط اجتماعی در جامعه مصر، تلاش شده است این مسئله براساس مکتب کارکردگرایی پارسونز (Parsons) بررسی شود. به باور پارسونز، کارکرد مجموعه فعالیت‌هایی است که برای همه نظام‌ها ضرورت دارد و هر نظامی برای زنده ماندن، باید این چهار کارکرد را انجام دهد که عبارت‌اند از: ۱. تطبیق: هر نظامی باید خود را با موقعیتی که در آن قرار گرفته است تطبیق دهد؛ یعنی محیط را نیز با نیازهای خود سازگار کند. ۲. دستیابی به هدف: هر نظام باید هدف‌های اصلی خود را تعیین کند و به آنها دست یابد؛ ۳. یکپارچگی: هر نظامی باید روابط متقابل اجزای سازنده‌اش را تنظیم کند و به رابطه میان چهار تکلیف کارکردی خود سامان

دهد؛ ۴. سکون یا نگاه‌داشت‌الگو: هر نظامی باید انگیزش‌های افراد و الگوهای فرهنگی آفریننده و نگهدارنده این انگیزش‌ها را ایجاد و نگهداری و تجدید کند (ریترز، ۱۳۷۹: ۱۳۱).

این چهار کارکرد در کلی‌ترین سطح، با چهار نظام کنش پیوند دارد. نظام کنش ارگانیک زیست‌شناختی، نظام شخصیتی، نظام اجتماعی و نظام فرهنگی. با توجه به موضوع نوشتار و داده‌های منابع، دو کارکرد نظام اجتماعی و نظام فرهنگی آن بررسی خواهد شد. درباره آیین‌های ملی و مذهبی فاطمیان چند پایان‌نامه نوشته شده است. برخی از این آثار عبارت‌اند از: پایان‌نامه تأثیر مذهب اسماعیلیه بر مراسم و آیین‌های اسلامی مصر در عصر فاطمی که زهرا شاه‌محمدی نگارش کرده و تأثیر مذهب اسماعیلیه بر آیین‌ها و جشن‌های ملی و مذهبی را بررسی کرده است؛ اما در این پایان‌نامه به کارکرد این آیین‌ها و به‌ویژه در زمینه نشاط اجتماعی، توجهی نشده است.

پایان‌نامه بررسی تاریخی شعائر مذهبی فاطمیان نوشته سیدناصر موسوی که از برپایی جشن و مراسم و شعائر مذهبی فاطمیان تصویری کلی ارائه کرده است؛ اما به تأثیر نشاط در این جشن‌ها، در مشروعیت و مقبولیت فاطمیان اشاره نکرده است. کتاب نظم الفاطمیین و رسومهم فی مصر نوشته عبدالمنعم ماجد که نویسنده در جلد دوم به آیین‌های ملی و مذهبی فاطمیان توجه کرده است؛ همچنین کتاب الحیاه الاجتماعیه فی العصر الفاطمی نوشته عبدالمنعم عبدالحمید سلطان که در فصل اول و دوم، آیین‌های ملی و مذهبی مصر را توصیف کرده است و بیشتر جنبه توصیفی دارد و نویسنده، آیین‌های فاطمیان را در جامعه مصر کمتر تحلیل کرده است؛ همچنین مقاله‌ی تطور جشنواره غدیر در دوره فاطمیان در مصر که

مراسم عید غدیر را در دوره‌های حکومت فاطمیان بررسی کرده و به حضور همگانی مردم مصر در این مراسم و شادی و نشاط آن اشاره‌ای گذرا کرده است.

مفهوم نشاط اجتماعی

در سطح روان‌شناختی، نشاط زنجیره‌ای از حالات روحی و هیجان‌های مثبت در فرد است و از نظر اجتماعی، رضایت از تحولات مثبت اجتماعی مانند برقراری عدالت، افزایش کیفیت زندگی و کمک به دیگران است. در واقع، نشاط اجتماعی سطحی از سلامت جسمی و روحی عمومی در جامعه است که امیدواری، رضایتمندی و توانمندی اجتماعی را دربردارد (عنبری، ۱۳۹۱: ۱۰۴).

مؤلفه‌های نشاط اجتماعی، مجموعه‌ای از فعالیت‌های نمادین و معنادار کنش‌های فردی و جمعی گروه‌های اجتماعی است. درک شادی و شادمانی مستتر در این کنش‌ها، با فهم معانی رفتارها و درک احساسات جمعی به دست می‌آید. نشاط اجتماعی به رضایت کلی از زندگی، نبود نگرش‌های منفی و وجود نگرش‌های مثبت همچون هدفمندبودن زندگی، رشد شخصی، دوست‌داشتن دیگران و رضایت از زندگی منجر می‌شود (عنبری، ۱۳۹۱: ۲۷). این میزان از شادی و نشاط در جامعه، ممکن است موجب رضایتمندی مردم از حکومت و جامعه شود.

نشاط اجتماعی در جامعه عصر فاطمی

برگزاری مراسم و آیین‌های بومی و مذهبی نشاط‌انگیز و شادی‌آفرین، یکی از سیاست‌های دینی خلفا برای ایجاد احساس رضایتمندی، نشاط و شادابی، افزایش امید به زندگی و بالابردن قدرت تاب‌آوری مردم در مقابله با مشکلات بود.

سیاست تسامح و رواداری برخی از خلفای

فاطمی در برخورد با مذاهب و اقوام مختلف، برای جذب حداکثری در سرزمین مصر، باعث شد آیین‌های متنوع و شعائر و مراسم فراوانی در جامعه برگزار شود که برخی از آنها آیین‌های اسلامی^۱ و شیعی^۲ و پاره‌ای از آنها نیز غیر اسلامی بودند؛ مانند مراسم دینی مسیحیان^۳ و یهودیان^۴ که باشکوه خاصی برگزار می‌شد. این مسئله احساسات ناصرخسرو را برانگیخته و در این باره مفصل قلم‌فرسایی کرده است (ناصرخسرو، ۱۳۷۰: ۸۱). آیین‌های بومی برگرفته از آداب و رسوم ساکنان مصر یا آیین‌های دینی یهودیان و مسیحیان به‌اندازه‌ای در مصر فراوان بود که گویا در سال، مردم هر روز را به مناسبتی به جشن و شادمانی مشغول بودند (رزق‌الله ایوب، ۱۹۷۷: ۲۴۲).

خلفای فاطمی هم خود در این مراسم حضور پرشوری داشتند و هم پیروان را به شرکت در این مراسم تشویق می‌کردند. حضور چشمگیر خلفای فاطمی در این آیین‌ها، برای دستیابی به اهداف سیاسی و اجتماعی و جلب مردم مصر بود؛ به گونه‌ای که بر نفوذ و اقتدارشان می‌افزود و شکوه و عظمت آنها را در چشم مخاطبان جلوه می‌داد و می‌توانست در جذب مردم مصر به مذهب اسماعیلیه مؤثر باشد. از نظر قاضی نعمان، این مسئله سودمندی‌هایی برای دولت فاطمیان به همراه داشت؛ زیرا آیین‌ها و شعائر دینی و مذهبی موجب تقویت روابط امام و پیروان می‌شد و نزدیکی به امام فاطمی را به دنبال داشت که مظهر تقرب به خدا بود (القاضی‌النعمان، ۱۹۷۸: ۲۰۴).

در این جشن، برنامه‌های مختلفی مانند درست کردن عروسک‌هایی به شکل فیل توسط بازاریان و انجام بازی‌ها و نمایش‌های ویژه با آنها (المقریزی، ۱۴۱۸: ۲/۲۴۶)، در کنار برنامه‌های مختلف حرکت موكب باعظمت خلیفه، بر شادمانی مردم می‌افزود؛ همچنین موجب نزدیکی بیشتر مردم

۱۳۷۸: ۴۲/۲؛ المقریزی، ۱۴۱۸: ۱۹۳/۲). در این جشن‌ها، خلفای فاطمی با انتساب به خاندان پیامبر(ص) بر امامت و خلافت و جانشینی برحق خود تأکید می‌کردند. مردم، از شیعه و اهل سنت، برای پیامبر(ص) و خاندان اهل بیت(ع) احترام ویژه‌ای قائل بودند و از برگزاری این مراسم استقبال گسترده‌ای می‌کردند؛ بنابراین این امر فرصت بسیار مناسبی برای فاطمیان بود تا در راستای مشروعیت‌پذیری و تحکیم موقعیت خلافت خود در میان مردم از آن بهره‌مند شوند.

حضور خلفای فاطمی در این آیین‌ها، ارتباط نزدیک خلیفه با مردم را باعث می‌شد و همچنین نشان‌دهنده احساس و محبت خود به مردم بود و در گرایش مردم به ایشان نقش مهمی داشت (ابراهیم‌حسن، ۱۹۳۳: ۲۷۱). خلفای فاطمی در بسیاری از برنامه‌ها و مراسم‌ها که با حضور چشمگیر مردم برپا می‌شد، شرکت می‌کردند. این امر هم بر قدرت و نقش کارزماتیک خلیفه می‌افزود و هم باعث ارتباط و پیوستگی گسترده مردم با خلیفه می‌شد که در پذیرفتن آنها در حکم امام خلیفه نقش مؤثری داشت.

لازمه استمرار جریان عادی زندگی، سرپوش‌گذاری بر خطرات بالقوه و اطمینان خاطر از عادی بودن جریان امور است؛ بنابراین این جشن‌ها و مراسم‌ها و نشاط اجتماعی که با تلاش فاطمیان در جامعه و در هر مناسبتی انجام می‌شد، برای جلوگیری از شورش‌های برخاسته از قحطی و گرسنگی و کمبود مواد غذایی و دودستگی و اختلافات قومی و مذهبی در جامعه موثر بود. مردم مصر با دیدن این جشن‌ها و شادی‌ها اطمینان خاطر پیدا می‌کردند که همه امور عادی و روبه‌راه است و مشکلی پیش نخواهد آمد و می‌توانند به زندگی خود ادامه دهند.

مصر با خلفای فاطمی می‌شد و حس همبستگی و مشارکت میان ساکنان مصر را تقویت می‌کرد. بنابراین برگزاری آیین‌های باشکوه دولت فاطمیان زمینه افزایش قدرت کارزماتیک خلیفه، افزایش مشروعیت، مقبولیت و جامعه‌پذیرکردن مردم و درنهایت احساس رضایت و جلب قلوبشان به مذهب اسماعیلی را فراهم می‌کرد. در برگزاری این آیین‌های باشکوه، مردم سراسر سرزمین مصر به جشن و پایکوبی سرگرم بودند.

جشن‌های مشترک ایجاد وحدت دینی و تقویت دینداری با طرح مراسم و مناسک مشترک، تقویت حس تعاون و تعامل و نیز انسجام و همبستگی در میان مسلمانان را باعث می‌شد و در به بهبود وضعیت زندگی و ایجاد حس همزیستی مسالمت‌آمیز و حل بحران‌های اقتصادی جامعه بسیار موثر بود.

فاطمیان آیین‌های شیعی را نیز باشکوه و ویژه‌ای برگزار می‌کردند. این جشن‌ها که از اعتقادات دینی و مذهبی و باورهای جامعه شیعی برخاسته بود، چنان با عظمت خاصی برگزار می‌شد که در هیچ‌کجا از سرزمین‌های اسلامی به این عظمت و شکوه نمی‌رسید. فاطمیان با هدف تثبیت خلافت، مشروعیت، مقبولیت حکومت، نشر مذهب اسماعیلی و گرایش مردم به این مذهب، انسجام و همبستگی مذهبی و نیز تحکیم مبانی مذهبی جامعه، آیین‌ها و مراسم مذهبی را باشکوه هرچه تمام‌تر برگزار می‌کردند.

جشن‌های میلاد پیامبر(ص) و ائمه(ع) و میلاد خلفای فاطمی، نمونه‌ای از جشن‌های این دوره برای مشروعیت‌افزایی خلفای فاطمی بود. خلیفه جایگاه و منزلتی معنوی داشت که از وابستگی او به خاندان رسالت برخاسته بود؛ از این رو زادروز ولادت خلیفه، همانند جشن میلاد رسول(ص) و اهل بیت(ع)، همه‌ساله در تاریخ معلوم آن برگزار می‌شد (المقریزی،

کارکرد فرهنگی نشاط اجتماعی

با توجه به نظریهٔ مکتب کارکردگرایی پارسونز، نشاط اجتماعی بخشی از نظام فرهنگی است که در تأمین کارکردهای نظام فرهنگی نقش بسزایی دارد. فرهنگ، نظام الگودار و سامان‌مندی است که اهداف و جهت‌گیری مردم را مشخص می‌کند و الگوهای نظام اجتماعی را شکل می‌دهد (ریتزر، ۱۴۷۹: ۱۳۸). نظام فرهنگی نیز از راه هنجارها و ارزش‌ها و آرمان‌های کلی که به کنشگران پیشنهاد یا تحمیل می‌کند، برای آنها آمادگی ذهنی و انگیزهٔ کافی فراهم می‌کند. تأکید پارسونز در تعریف فرهنگ بر همه سازوکارهایی است که به وسیلهٔ آنها ارزش‌ها و هنجارها درونی می‌شوند. فرهنگ به مثابهٔ سیستم نمادین معنادار، هم‌کنش انسان و هم‌نتایج حاصل از آن را شکل می‌دهد (Swingewood T, 1991: 278-283).

۱. کارکرد نمادین نشاط اجتماعی

نماد، مانند زبان، ابزار ارتباطی است و معانی اجتماعی را از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کند و زمینه‌های مناسب را برای انتقال و تداوم ارزش‌ها و باورداشت در فرهنگ به وجود می‌آورد. براساس نمادگرایی می‌توان یافته‌ها و دانسته‌های خود را حفظ و جاودانه کرد و برای نسل‌های آینده برجای گذاشت (کریمی‌پور و صالح اردکانی، ۱۳۹۴: ۷۹ تا ۹۶). نشانه‌های نمادین موجود در مراسم و مناسک دینی، طیف وسیعی از ساده تا پیچیده را دربرمی‌گیرد و بیشتر با هاله‌ای از تقدس و احترام همراه است. این نشانه‌ها در افزایش خودآگاهی، در حکم اصلی‌ترین عناصر فرهنگی در کل جامعه، نقش بسزایی ایفا می‌کند (قبادی و علی‌پور، ۱۳۹۱: ۸۱).

یکی از ویژگی‌های حکومت فاطمیان استفاده از نمادها و نشانه‌های کارزماتیک در جشن‌ها و آیین‌ها بود که بر شکوه خلفا می‌افزود. این نشانه‌ها و نمادهای

فاخر و پرمعنا بیشترین اعتبار و هویت شیعی منتسب به اهل بیت پیامبر(ص) را به فاطمیان منتقل می‌کرد و می‌توانست بر مشروعیت و مقبولیت آنها در بین جامعهٔ سنی مذهب مصر بیافزاید (جان‌احمدی، ۱۳۸۳: ۲۳۳).

الف. شمشیر ذوالفقار

شمشیر پیامبر(ص) و امام‌علی(ع) (القاضی‌النعمان، ۱۹۷۸: ۱۱۴ تا ۲۰۹) شمشیر مقدسی بود که خلفا در مراسم مذهبی و آیین‌های بومی همواره با خود می‌آوردند تا نشان دهند جانشینان برحق پیامبر و امام‌علی(ع) هستند و یارانشان را به اطاعت و تسلیم وادارند و دشمنانشان را به فنا و نابودی محکوم کنند. این شمشیر در واقع نماد مشروعیت و قدرت خلفا بود و برای خلفا تقدس و فضیلت داشت. در واقع نماد تسلیم‌پذیری محض هواداران و وحشت در میان دشمنان بود. این شمشیر که یادگار امام‌علی(ع) در دست خلفا بود، باعث می‌شد مردم با خلفا و ائمه(ع) پیوند نزدیکی برقرار کنند و رابطه‌ای فرامکانی و فرازمانی بین خلفا و ائمه برقرار کنند و مشروعیت و مقبولیت آنها را بین پیروان افزون می‌کرد. مردم با کاربرد نمادها قادر خواهند بود دربارهٔ چگونگی زندگی در گذشته یا آینده بیندیشند (ریتزر، ۱۳۸۹: ۲۸۵). در واقع، مَهر تأییدی بر پیوندهای میان یک جماعت، گذشته و سنت‌های آن است (ریویر، ۱۳۸۶: ۲۸۵).

ب. نشستن بر تخت طلا

تخت‌نشینی به معنای عام یکی دیگر از نمادهایی بود که در مراسم و جشن‌ها به کار گرفته می‌شد. خلفای فاطمی هنگام برگزاری مراسم بر تخت فرمانروایی می‌نشستند (المقریزی، ۱۳۷۸: ۱/۲۲۷) و تاج مرصع یا عمامه‌ای جواهرنشان بر سر می‌نهادند (ابن‌الطویر، ۱۹۹۲: ۱۵۵؛ المقریزی، ۱۳۷۸: ۱/۲۳۱ تا ۲۴۴). جلوس بر تخت فرمانروایی نوعی اقتدار و کاریزما را برای خلیفه به همراه می‌آورد (ابن‌الطویر،

۱۹۹۲: ۱۵۵؛ المقریزی، ۱۳۷۸: ۱/۲۳۱ تا ۲۴۴؛ القلقشندی، بی تا: ۵۴۰/۳. ایستادن مردم در برابر تخت خلیفه، بزرگداشت و تعظیم، آستان‌بوسی در برابر آن (مشرفه، ۱۹۴۸: ۸۱) و بیان جملات کوتاهی برای سرسپردگی (ماجد، ۱۹۷۳: ۲۲۰) همگی شکوه و عظمت خلفا را چندین برابر می‌کرد.

خلفای فاطمی برای افزایش شکوه و معنویت خود، هنگام جشن‌ها در قصرشان می‌نشستند (المقریزی، ۱۴۱۸: ۴۳۵/۱) و در جشن‌های ملی و مذهبی، پیرامون آنها نورهای شمع یا چراغ‌هایی روشن می‌کردند به گونه‌ای که هاله‌ای از نور آنها را دربرمی‌گرفت و اگر پنجره را باز می‌کردند، مردم مشتاق فردی مقدس و نورانی رؤیت می‌کردند. یکی از داعیان، قباي خلیفه را برای تبرک و تیمن نزد مردم می‌برد و سلام خلیفه را با این گفتار که امیرالمؤمنین به شما سلام رساند، به آنها می‌رساند و پس از این کلمات، پنجره بسته می‌شد. مردم در حالی که شاد و مسرور بودند، به خانه برمی‌گشتند. شکوه و جایگاهی که خلفای فاطمی در این مجالس به دست می‌آوردند، باعث می‌شد پیروانشان برای آنها حق پادشاهی الهی یا فراتر، صفات خدایی قائل شوند (ابراهیم‌حسن، ۱۹۳۳: ۲۷۱). انتقال این مفاهیم به پیروان، بر مشروعیت و شخصیت کاریزماتیک و فره‌مندی آنها می‌افزود. اندیشه «فره‌ایزدی» و «ظل‌اللهی» حاکمیت، مشروعیت حکومت‌ها را تبیین می‌کرد و حتی هرگونه حق اعتراض و بدگویی و سب خلیفه را از بین می‌برد. فاطمیان از این اندیشه، در راستای پیشبرد اهداف و خواسته‌های خود، نهایت استفاده را بردند.

ج. سایه‌بان (مظله)

جشن‌ها و آیین‌های ملی و مذهبی، شکوه و بزرگی خلفا را نشان می‌دادند و یکی دیگر از نمادها، کاربرد سایه‌بان یا مظله بود. این مظله بر چهره کاریزمایی می‌افزود و شکوه و تقدس خلفا را چندین

برابر می‌کرد (ابن‌طویر، ۱۹۹۲: ۱۶۳). تا اواخر خلافت فاطمیان، افراشتن مظله مرسوم بود و به طور معمول، رنگ مظله با رنگ لباس خلیفه هماهنگ بود و رنگ آن در جشن‌های مختلف متفاوت بود و هر کدام پیام خاصی را به مخاطبان می‌داد. در جشن قربان، لباس خلفا و مظله هر دو قرمز بود (قلقشندی، بی تا: ۵۸۸/۳؛ مقریزی، ۱۴۱۸: ۳۴۰/۲؛ ابن‌طویر، ۱۴۱۲: ۱۸۳) و در جشن فطر، به رسم و سنت نبوی (ص)، رنگ سفید بود (ابن‌طویر، ۱۴۱۲: ۱۷۸ و ۱۷۹). این آیین چندان تأثیرگذار نبود و به همراه دیگر آیین‌ها معنا پیدا می‌کرد؛ اما به هر روی بایسته توجه است.

د. نوشته سکه‌ها

یکی از ابزارهای فاطمیان برای افزایش و القاء قدرت کاریزماتیک، استفاده از سکه‌هایی بود که خطوطی بر آن حکاکی شده بود و همواره در دید مردم قرار داشت و در جشن‌ها و مراسم‌ها، فراوان به مردم داده می‌شد. خلفای فاطمی در برخی از جشن‌ها، سکه‌های طلا به نام خراب‌الذهب ضرب می‌کردند (ابن‌طویر، ۱۹۹۲: ۸۵؛ ابن‌مأمون، بی تا: ۹۵؛ المقریزی، ۱۴۱۸: ۴۵/۱) و در بین مردم توزیع می‌کردند. از دیگر کارهای خلفای فاطمی به مناسبت جشن آغاز سال نو،^۵ دستور ضرب سکه جدیدی به نام «غره» بود که هنگام جشن آن را بین مردم پخش می‌کردند (المقریزی، ۱۴۱۸: ۳۸۵/۲).

در جشن‌هایی مانند جشن فطر، از مکان جلوس خلیفه، دینار و درهم پیچیده در بسته‌های پشمی بر سر مردم می‌ریختند و همه، کیسه‌های خود را پر می‌کردند (المقریزی، ۱۴۱۸: ۳۶۸/۲). در جشن عید خمیس‌العهد،^۶ از رسوم دولت این بود که در این روز پانصد دینار طلا ضرب می‌کردند و در میان مردم تقسیم می‌کردند (المقریزی، ۱۳۷۸: ۳۱/۲ و ۳۲؛ المقریزی، ۱۴۱۸: ۲۴۱).

به طور معمول، روی این سکه‌ها جملاتی حکاکی

شده بود که مقبولیت و مشروعیت خلفا را در ذهن تداعی می‌کرد. جوهر دستور داد روی سکه‌ها این جملات حکاکی شود: در یک طرف سکه، دعا الامام معد بتوحید الله له الصمد و در طرف دیگر، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، محمد رسول، أرسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله ولو کره المشرکون، علی افضل الوصین وزیر خیر المرسلین (القاضی النعمان، ۱۹۷۵: ۲۱۷؛ المقریزی، ۱۳۷۸: ۷۶/۳ و ۱۱۵/۱). بر سکه المستنصر چنین حک شده بود: ضربت فی الدوله آل الهدی من آله طه و آل یاسین المستنصر بالله جل اسمه و عبده الناصر لدین الله^۷ (السیوطی، ۱۹۶۷: ۱۸۲/۳). این نماد در واقع به صورت مشهود، تجسمی از پنداره‌ها و عواطف از خلال تصاویر بود که توانایی افراد را برای تفکر و اندیشیدن و درک محیط و حل مسائل گوناگون بهبود می‌بخشید (ریتزر، ۱۳۸۹: ۲۸۵).

به این ترتیب، نمادها نظام‌هایی از ارزش‌ها هستند که خلفای فاطمی در حکم ابزاری برای اعمال قدرت، کنترل، القای قدرت کاریزماتیک خود و افزایش مشروعیت و مقبولیت در بین مردم در آیین‌های نشاط‌بخش از آنها استفاده می‌کردند و در کنار شادی و نشاط اجتماعی که این جشن‌ها و مراسم برای مردم به ارمغان می‌آورد، حاملان خوبی برای این منظور بود؛ زیرا در باورهای مردم جای داشت.

۲. کارکرد آموزشی نشاط اجتماعی

کارکرد آموزشی نشاط اجتماعی یکی از کارکردهای مهم نظام فرهنگی به حساب می‌آید که از راه فراگیری و اجتماعی شدن، از یک نظام شخصیتی به نظام شخصیتی دیگر در حرکت است (ریتزر، ۱۳۷۹: ۱۳۹). نشاط اجتماعی در قالب مراسم و مناسک، شیوه‌ای از آموختن و اجتماعی کردن را برای اعضای جامعه فراهم می‌کند که با باورها و ارزش‌های

اساسی فرهنگ مرتبط است و به لحاظ شمول جمعیت، بخش بزرگی از جمعیت جامعه را پوشش می‌دهد (صدیق اورعی، بی تا: ۷۹). تنوع مراسم و مناسک از یک سو و نداشتن هیچ پیش شرطی برای شرکت در مراسم از سوی دیگر باعث حضور گسترده افراد در مراسم می‌شود و بخش بزرگی از آموزش‌های دینی در جریان مراسم و مناسک فرا گرفته می‌شود. آنها وظیفه اجرایی کردن تعالیم و باورهای دینی و اخلاقی و بخش بزرگی از نظام ارزشی جامعه را برعهده دارند (دورکیم، ۱۳۸۳: ۱۲). خلفای فاطمی برای همراهی مردم مصر و انتقال مفهوم اندیشه فرهیخته و الهی بودن حکومت خود، از مراسم پرشور و نشاط‌انگیز برای مردم استفاده می‌کردند.

الف. خطبه خوانی

یکی از مسائل مهمی که در جشن‌ها به آن تأکید می‌شد، مراسم خطبه خوانی بود. این خطبه‌ها که در هر روز جمعه و در اعیادی مانند غدیر، قربان و فطر خوانده می‌شد، در تبلیغ آموزه‌ها و باورهای فاطمیان تأثیر چشمگیری داشت. خطیبان همیشه دو خطبه می‌خواندند: خطبه نخست درباره مسائل دینی و مذهبی بود که در آن تلاش می‌کردند خلفای فاطمی را امام مشروع و جانشین بلافصل پیامبر (ص) معرفی کنند و بر درستی نسب آنها تأکید می‌کردند. در خطبه دوم، از امور روزمره و مشکلات سیاسی و اجتماعی سخن می‌گفتند. خطیبان تلاش می‌کردند از خلفا با لقب‌های ویژه‌ای همچون امام، امیرالمؤمنین و خلیفه‌الله یاد کنند. لقب‌های کاریزماتیک یکی از مؤلفه‌هایی بود که خلفای فاطمی تلاش می‌کردند برای مشروعیت‌بخشی خود، این لقب‌ها را برای خود در مردم باورپذیر کنند. این لقب‌ها نخست جایگاه کاریزمایی اهل بیت و سلاله انبیاء الهی را به همراه

می‌آوردند، بر اندیشه امامت خلفا تأکید داشت و خواه ناخواه اندیشه امامت آنها را در ذهن مردم تداعی می‌کرد و آن را از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کردند. در واقع، ارزش‌های مرتبط به جایگاه کارزماتیک خلفا و حق امامت و خلافت برای آنها و اعتقاد به این باور را به مخاطبان تلقین می‌کردند. این خطبه‌ها در همه مساجد خوانده و تکرار می‌شد و در گسترش باورها و اندیشه‌های فاطمیان نقش بسیار مهمی داشت و به پذیرش آموزه‌های آنها توسط مخاطبان منجر می‌شد. در واقع، نوعی کلاس درس عمومی بود که همگان امکان شرکت در آن را داشتند و تأثیرگذاری و کارآمدی بسیار چشمگیری داشت.

ب. گسترش باورهای مذهبی با شعر

خلفای فاطمی با برگزاری جشن‌ها و مراسم پرشکوه، عقاید خود را از راه شعر و شاعری ترویج می‌دادند تا از این راه، مردم را به مذهب خود متمایل کنند. شاعران مصری از اوایل قرن پنجم قمری اصول اعتقادی اسماعیلیان را در شعرهای خود بیان کردند. بیشتر شاعران، ذوق شاعری خود را در خدمت سیاست فاطمیان و نشر دعوت اسماعیلیه به کار گرفتند و مجموعه‌ای از قصاید خود را به‌جا گذاشتند که برخی از آنها در مدح خلفای فاطمی و برخی در شرح مبانی عقیده باطنی و نشر تعالیم فاطمی است (الاعظمی، بی‌تا: ۱۰۲). آنها با سرودن شعر عقیدتی، عقل‌ها را مخاطب قرار می‌دادند و با بیان دلایل و براهینی، عقاید دشمنان خود را رد می‌کردند. مهم‌ترین شاعران عقیدتی ابن‌هانی اندلسی و مؤیدالدین بودند که عقاید فاطمیان را در میان سنیان نشر می‌دادند. مؤیدفی‌الدین شیرازی از مهم‌ترین شاعران فاطمی بود که اشعار خود را به روش علمی سرود و تعالیم و مبادی عقیدتی را گسترش داد. ابن‌هانی در قصاید خود بارها می‌گوید: «که نه تنها جهان اسلام بلکه همه

داشت و همه را به امامان فاطمی منتقل می‌کرد و در مراحل دیگر نیز، خلفا از تداعی اسطوره کارزمایی منبعث از شیعه، در شخصیت کارزمایی خود بهره می‌بردند (آیین‌وند و جان‌احمدی، ۱۳۸۳: ۱۶).

در ادامه، بخشی از خطبه‌ای می‌آید که در عهد الحاکم بامرالله همراه با لقب‌های کارزماتیک خوانده می‌شد. در این خطبه، نام پیامبر (ص) و امام‌علی (ع) و حسنین (ع) و سپس تک‌تک خلفای فاطمی همچون مهدی، القائم، المنصور، المعز، و العزیز آمده و خطبه با لقب‌های بسیار بزرگ و معنوی برای آنها آغاز شده و در ادامه چنین آمده است: «اللَّهُمَّ وَاجْعَلْ نُومِي صَلَوَاتِكَ وَ زَوَاكِي بَرَكَاتِكَ عَلَي سَيِّدِنَا وَ مَوْلَانَا إِمَامِ الزَّمَانِ وَ حَسَنِ الْإِيمَانِ وَ صَاحِبِ الدَّعْوَةِ الْعَلَوِيَّةِ، الْمِلَّةِ النَّبَوِيَّةِ، عَبْدِكَ وَ وَليكَ الْمَنْصُورِ بَابِي عَلَي الْحَاكِمِ بِأَمْرِ اللَّهِ الْمُؤْمِنِينَ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَي آبَائِهِ الرَّاشِدِينَ وَ أَكْرَمْتَ أَجْدَادَهُ الْمَهْدِيِّينَ، اللَّهُمَّ وَفَقْنَا لِبَطَاعَتِهِ وَ اجْمَعْنَا عَلَي كَلِمَتِهِ وَ دَعْوَتِهِ وَ حَشَرْنَا فِي حِزْبِهِ وَ زُمْرَتِهِ، اللَّهُمَّ وَ اعِنَهُ عَلَي مَا وَكَّلْتَهُ وَ احْفَظْهُ فِيمَا اسْتَرْعَيْتَهُ وَ بَارِكْ لَهُ فِي مَا آتَيْتَهُ...» (ابن‌تغری بردی، ۱۳۶۳: ۲۲۷/۴).

خلفای فاطمی برای افزایش مشروعیت و نشان دادن قدرت کارزماتیکی خود، تلاش می‌کردند خطبه‌های نماز جمعه ماه رمضان را خود ایراد کنند (ابن‌الطویر، ۱۴۱۲: ۱۷۴) و این امر در جذب قلوب مردم به مذهب فاطمی و افزایش مشروعیت فاطمیان تأثیر چشمگیری داشت.

در خطبه‌ها بر امامت خلفا تأکید می‌کردند؛ مانند: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ الْمُصْطَفَى وَ عَلَي عَلِيٍّ عَلِيٍّ الْمُتَرْتَضَى وَ عَلَي فَاطِمَةَ الْبَتُولِ وَ عَلَي الْحَسَنِ وَ الْحُسَيْنِ سِبْطِي الرَّسُولِ الَّذِينَ أَدَّهَبَ اللَّهُ عَنْهُمْ الرَّجْسَ وَ طَهَّرَهُمْ تَطْهِيرًا وَ صَلِّ عَلَي الْأَيْمَةِ الطَّاهِرِينَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ الْمُعْزَلِيِّينَ اللَّهُ» (المقریزی، ۱۳۷۸: ۱۳۵/۱). اینکه نام خود را بدون فاصله پس از ائمه

عالم شرعا و قانونا ملک مطلق خلیفه فاطمی المعز است» (خضر، بی تا: ۲۶۹).

در مراسم و جشن‌های مختلف، شاعران از جایگاه اختصاصی در کنار صدرنشینان برخوردار بودند و هدایای بسیاری دریافت می‌کردند (حسین کامل، ۲۰۱۴: ۱۶۲). در مراسم و جشن‌ها، همه در مسجدجامع جمع می‌شدند و قاریان ساعت زمانی مشخصی قرآن تلاوت می‌کردند. زمانی که قرائت آنها تمام می‌شد، دربان به شاعران دستور می‌داد برای خدمتگزاری شعرهای خود را یکی پس از دیگری تقدیم کنند (ابن الطویر، ۱۴۱۲: ۱۹۶ تا ۱۹۹).

در دهه نخست ذی الحججه، مجالس شعر و ادب در سراسر مصر برپا می‌شد و شاعران برای زمینه‌سازی و ایجاد آمادگی و مشارکت همه مردم و حتی فقیران و یتیمان در شادی جشن قربان و نشان‌دادن شکوه خلفا شعر می‌سرودند. این مجالس تا نیمه ماه ذی الحججه ادامه می‌یافت و به جشن‌های ویژه عید غدیر متصل می‌شد (المقریزی، ۱۴۱۸: ۳۴۹/۲).

در جشن‌ها شاعران به زیباترین شیوه، اندیشه‌های مشروعیت و وجاهت کایزمای خلفای فاطمی را به تصویر می‌کشیدند و با سروده‌هایی با رنگ مذهبی و گرایش‌های عقیدتی، به برانگیختن احساسات مردم همت می‌گماشتند و آن اندیشه‌ها را در ذهن‌های مخاطبان خود ماندگار می‌کردند. هدف اصلی شعرهای آنها جهت‌دهی به باور عمومی و همچنین القای اندیشه‌های اسماعیلی نزد مردم بود؛ از آنجایی که در آیین‌ها بخش بزرگی از مردم همچون زنان، مردان، پیران، جوانان و کودکان حضور داشتند، شاعران با خواندن اشعار و انتقال مفاهیم آن، به گونه‌ای آموزش همگانی انجام می‌دادند. درواقع، شعر در آموزش و انتقال ارزش‌های فرهنگی نقش مهمی داشت و به تثبیت باورهای دینی و اخلاقی در

افراد کمک می‌کرد؛ زیرا شعر به علت آهنگین‌بودن، بهتر و آسان‌تر به حافظه سپرده می‌شد و با انتقال هنجارها و ارزش‌ها به کنشگران، فرهنگ و باورهای فاطمیان را ملکه ذهن آنها می‌کرد.

ج. جذب نخبگان و اندیشمندان

شادی و نشاط ماده اصلی تغییر، تحول و تکامل است. در جامعه بانشاط، انرژی‌های نهفته در جهت خلاقیت آزاد می‌شوند و ذهن‌ها پویا، زبان‌ها گویا و استعدادها شکوفا می‌شوند. به این ترتیب، جامعه بانشاط و فرهنگ جامع‌های است که استعدادهای افراد آن شکوفا شود و رفاه و امنیت را برای جامعه به ارمغان آورد.

در سایه نشاط، امنیت، آرامش و سیاست علم‌پروری، در مصر عصر فاطمی، مراکز آموزشی متعدد به روی همگان باز شد و خلاقیت‌ها و استعدادهای جامعه شکوفا شد. امنیت و آرامش و سیاست علم‌پروری خلفا مبنی بر پرورش خلاقیت‌ها و استعدادهای علمی و هنری در بین مسلمانان، به‌ویژه شیعیان، باعث شد نخبگان از گوشه و کنار جهان اسلام جذب مصر شوند که همگی در راستای ترویج فرهنگ و مذهب اسماعیلیه بود (غالب، ۱۹۶۴: ۵۲۶). خلفا برای جذب بیشتر نخبگان از سرزمین‌های اسلامی و همچنین شکوفایی و پرورش استعدادهای مستعد در داخل سرزمین و بیرون از آن، همه تلاش‌های مادی و معنوی خود را به کار گرفتند و برای یافتن این استعدادهای، داعیانی کارآزموده به سرزمین‌های اسلامی فرستادند (دفتری، ۱۳۷۵: ۲۶۲). در جشن‌ها و آیین‌های بومی، به بزرگان عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی توجه ویژه‌ای می‌کردند؛ به گونه‌ای که در این جشن‌ها، همیشه این افراد در بالای مجلس بودند و از احترام فراوانی برخوردار بودند و از هدایای چشمگیری بهره‌مند می‌شدند.

مراسم رسمی جشن ولادت ائمه پس از نماز ظهر، با حرکت جمعی قاضی القضاة و همراهان به سمت مسجد جامع الازهر آغاز می‌شد. مردم در مساجد می‌نشستند و در رأس آنها رئیس قاضیان، رئیس داعیان، سرپرستان، نقیبان، سخنوران، واعظان و خطیبان قرار داشتند و با هدف تبلیغ و دعوت به مذهب اسماعیلیه، در مساجد سخنرانی می‌کردند (المقریزی، ۱۴۱۸: ۳۳۲/۲؛ ابن الطویر، ۱۴۱۲: ۲۱۸).

نبض سیاسی و اقتصادی هر جامعه در دست نخبگان است و اگر این قشر جامعه افزایش یابد، جامعه به موفقیت‌های بیشتری دست خواهد یافت. در سایه نشاط و آرامشی که در مصر حاکم شد و توجه به رفاه حال عالمان و اندیشمندان، بسیاری از عالمان دیگر سرزمین‌ها برای بهره‌مندی از خوان گسترده مصر به این سرزمین سفر کردند تا در سایه آرامش و امنیت، از الطاف شاهانه خلفای فاطمی نیز بهره ببرند. از سویی، آنها برای رساندن فاطمیان به خواسته‌های سیاسی و مذهبی‌شان تلاش کردند و برای تقویت مشروعیت و مقبولیت فاطمیان، کتاب‌های بسیار ارزشمندی نگاشتند (غالب، ۱۹۶۴: ۵۲۶)؛ همچنین در زمینه گسترش قلمرو امپراتوری آنها و جذب افراد به مذهب فاطمی و کسب مشروعیت خلفا برای آنها بسیار موفق بودند (ماجد، ۱۹۷۶: ۳۳۹). از جمله این اندیشمندان باید از حمیدالدین کرمانی، مؤیدالدین شیرازی، ناصر خسرو و ابویعقوب سجستانی یاد کرد.^۸

۳. کارکرد تحمل‌پذیری پدیده‌های نابهنجار اجتماعی

در مکتب کارکردگرایی ساختاری، اجزای نظام و نیز کل نظام در یک حالت توازن در نظر گرفته شده‌اند و دگرگونی‌ها به شیوه‌ای سامان‌یافته رخ می‌دهند و درونی و بیرونی با محیط تطبیق پیدا

می‌کنند. جامعه در راستای بقای خود، باید بتواند روش‌های مناسبی برای دگرگونی و تغییر برگزیند و خود را با موقعیت قرارگرفته در آن تطبیق دهد (ریتزر، ۱۳۷۹: ۱۳۱ و ۱۳۲). تحمل‌پذیری و التیام‌بخشی به رنج‌ها و مصیبت‌های اجتماعی یکی از کارکردهای نشاط اجتماعی است. افراد شادکام به رویدادهای اطراف خود نگرش خوشبینانه‌ای دارند و به‌جای جبهه‌گیری منفی در برابر رویدادهای پیرامون خود، برای استفاده بهینه از این رویدادها تلاش می‌کنند. ایجاد خوش‌بینی به معنای آن است که فرد اعتقاد قوی داشته باشد به اینکه با وجود موانع و دلسردی‌ها، اوضاع درست خواهد شد (گلمن، ۱۳۸۰: ۲۳). این برداشت از شادی باعث می‌شود دولت‌ها در راستای افزایش میزان شادی جامعه برنامه‌ریزی کنند تا در پرتو آن زمینه برای نشاط، افزایش روح امید و عشق به زندگی و تلاش و نیز گسترش روح صفا و صمیمیت فراهم شود.

خلفای فاطمی تلاش کردند با تقویت ایمان مذهبی و ایجاد جو نشاط‌انگیز برای مردم و برگزاری جشن‌های متعدد و باشکوه، پذیرش اوضاع نامطلوبی را که از کمبود آب نیل ناشی بود و در نتیجه، قحطی و گرسنگی و بیماری همه‌گیر وبا را برای مردم مصر به ارمغان آورده بود، آسان‌تر کنند؛^۹ به طوری که مردم همه مشکلات و مصائب طبیعی را در حکم امتحان یا خواست الهی می‌دانستند و در مقابل آنها صبر و تحمل پیشه می‌کردند.

دین در جایگاه وجدان که نوعی کنترل شخص در توجیه وضع موجود و پذیرش نامطلوبی‌هایی نظیر فقر، نابرابری و در نهایت احساس امنیت است، نقش اساسی دارد؛ همچنین در همراه کردن مردم در بهبود اوضاع زندگی، گذردن یا شتاب‌بخشیدن به ستیز اجتماعی، مشروعیت‌بخشیدن به ایدئولوژی و

تسکینی مراسم شادی‌بخش، به‌ویژه در روزهای ناامیدی و اغتشاشات اجتماعی، اهمیت بسیاری داشت و به کم‌شدن اندیشه‌های منفی و ناآرام و تسکین هیجان‌های رنج‌آلود منجر می‌شد تا مشکلات اقتصادی، فکر مردم را درگیر نکند؛ به علاوه توجه به اندیشه‌های مثبت باعث شد با اراده، روحیه امید را در درون خود تقویت کنند؛ پس این‌گونه با وجود مشکلات چشمگیر جامعه مصر، در کنار قحطی‌های فراوان، شورش‌ها و مخالفت‌ها در برابر حکومت اندکی فروکش کرد.

۴. کارکرد اجتماعی نشاط اجتماعی

براساس مکتب ساختارگرایی پارسونز، نشاط اجتماعی مؤلفه‌ای از نظام اجتماعی است که در تأمین کارکرد یکپارچگی و انسجام جامعه نقش اساسی دارد.

الف. کارکرد نظارت اجتماعی نشاط اجتماعی

نظارت و کنترل اجتماعی فرآیندی است که به وسیله آن، جامعه یا گروه مشخصی از آن بر رفتار اعضای خود تأثیر می‌گذارد؛ همچنین به روندهایی گفته می‌شود که جامعه برای واداشتن اعضای خود به سازگاری و جلوگیری از ناسازگاری به کار می‌برد (بیرو، ۱۳۷۰: ۶۹۸). نشاط اجتماعی در قالب مناسک و مراسم شادی‌بخش، به کنترل اعضای جامعه و نظم اجتماعی منجر می‌شود. کنش بدون نظم هرگز به تداوم حیات قادر نیست و مسئله نظم در نظام اجتماعی است که از جنگ اجتماعی علیه همه جلوگیری می‌کند (ریترز، ۱۳۷۹: ۳۲). نشاط اجتماعی در جامعه از عناصر نظام دهنده و نظم‌آفرین در نظام اجتماعی است. به این ترتیب مشاهده می‌شود جشن‌های شورانگیز فاطمیان در قالب یک نظم و با صلابت خاصی در جامعه اجرا می‌شد و هرکس وظایف خود را به طور دقیق و منظم به منصفه ظهور می‌رساند.

احساسات گروهی خاص در جامعه و ایجاد همبستگی و انسجام گروهی، نقش مهمی بازی می‌کند (افروغ، ۱۳۷۳: ۵۰۱).

بنابراین مراسم شادی‌بخش در تشدید و انسجام اجتماعی و کاهش تنش و خنثی‌کردن بحران نقش اساسی دارد و در کنترل آسیب‌های روانی، فرد را یاری می‌کند و به او قدرت تحمل‌پذیری می‌دهد. آرامش نسبی مردم، با وجود وقوع بلایای طبیعی و خشکسالی‌های پی‌درپی مصر در دوره فاطمیان، نشان‌دهنده این امر است (ماجد، ۱۹۹۴: ۳۶۶ و ۳۶۷). چنین نگاهی به مسائل و مشکلات اجتماعی جامعه، دیگر نارضایتی از حکومت را همراه نخواهد داشت. فاطمیان در بحرانی‌ترین اوضاع، آیین‌ها را برگزار می‌کردند. از خلافت المستنصر تا پایان حکومت فاطمیان، دوره آشوب، ناامنی، ناآرامی اجتماعی، فشار بر مردم و قتل و غارت‌های گسترده توسط آشوبگران بود (ابن تغری بردی، ۱۳۶۳: ۱۴۴/۳)؛ اما خلفا تلاش می‌کردند آیین‌های مذهبی را برگزار کنند. بنا بر گزارش‌های تاریخی، در دوره المستنصر (۴۲۷ تا ۴۷۷ ق/ ۱۰۳۶ تا ۱۰۸۵ م) نخستین قربانی که خلیفه در عید قربان ذبح می‌کرد، در حکم هدیه به یمن فرستاده می‌شد تا داعی یمن در میان شیعیان و پیروان تقسیم کند و آنها نیز از این برکت بهره‌مند شوند (المقریزی، ۱۴۱۸: ۳۴۱/۲؛ ابن الطویر، ۱۴۱۲: ۸۴؛ القلقشندی، بی تا: ۱۸۴/۴).

در نهم رجب ۵۱۷ ق/ ۱۱۲۴ م، خلیفه برای باشکوه برگزارکردن جشن نوروز، لباس‌های ویژه نوروز را همراه پارچه‌های طلاکوب و ابریشمی و لباس‌های مردانه و زنانه و همه وسایل لازم برای آیین نوروزی از اسکندریه وارد کرد؛ همچنین تلاش کرد انواع میوه‌ها و خوراکی‌ها (المقریزی، بی تا: ۳۸۹) فراهم شود و به آسانی در دست مردم قرار گیرد. عملکرد

پذیرایی می‌شد. پس از پایان پذیرایی، حاضران برای تشکر به حالت سجده می‌افتادند و آستان‌بوسی می‌کردند و پس از برداشتن مقداری غذا در حکم تبرک، از محل خارج می‌شدند (ابن مأمون، بی‌تا: ۷۹؛ المقریزی، ۱۴۱۸: ۴۰۹/۲).

پیروی از خلفای فاطمی باعث شد تحقق مبانی نظری کیش اسماعیلیه و اوامر و نواهی خلفا آسان‌تر انجام گیرد. تا زمانی که پیروی و سرسپردگی (آرنت، ۱۳۵۹: ۵۷) وجود داشته باشد، رهبر کاریزما موفق خواهد بود. بنابراین مشروعیت حاکم فرهمند متکی بر باور پیروان اوست؛ زیرا بدون فرمان‌بردن پیروان، قدرت رهبری وجود نخواهد داشت (ابن خلدون، ۱۳۵۹: ۱۵۷).
والزر لاک (Walzer lak) مدعی است رضایت و انتخاب مردم مبنای شکل‌گیری اولیه دولت‌هاست (لاک، ۱۳۹۲: ۲۵۲). بنابراین حق فرمانروایی از این راه به حاکمان منتقل شده است. رضایت هم برای تأسیس اولیه اقتدار سیاسی و هم برای تداوم آن ضروری است. در واقع، دولت‌ها قدرت عادلانه خود را از رضایت مردم به دست می‌آورند. چون شهروندان رضایت دارند و تعهد داده‌اند، دولت عادلانه است. حقانیت دولت به رضایت و تعهد شهروندان گره می‌خورد و اعمال قدرت تنها زمانی مشروع است که مردم این حق را به حاکمان داده باشند (walzer, 1982: ix). شرکت داوطلبانه مردم در جشن‌ها و مراسم‌ها نمونه‌ای از رضایت مردم از حکومت است.

ج. کارکرد انسجام مردمی پیروان

دورکیم (Durkheim) اعتقاد دارد مناسک دینی همبستگی و انسجام اجتماعی را ایجاد و حفظ می‌کند. او معتقد است: «این اهمیت ندارد که اعضای گروه برای چه کاری گرد هم می‌آیند مهم این است که آنها گرد هم می‌آیند و کاری را به گونه دسته‌جمعی

خلفای فاطمی تلاش می‌کردند این جشن‌ها در امنیت کامل و بدون هیچ‌گونه گناه و منکراتی برگزار شود. خود بر این جشن‌ها نظارت کامل داشتند و هر جایی که این جشن‌ها باعث ایجاد گناه در میان مردم می‌شد، از انجام آن جلوگیری می‌کردند. المعزالدین‌الله در جشن نوروز سال ۳۶۴ق/۹۷۵م، زمانی که آب‌پاشیدن و روشن کردن آتش در شب و انجام اعمال ناشایست توسط مردم افزایش یافت، این عمل را منع کرد و افرادی را که نافرمانی کردند، دستگیر و زندانی کرد (ابن مأمون، بی‌تا: ۳۰ و ۳۸۹؛ المقریزی، ۱۳۷۸: ۳۵/۲ و ۴۴۱؛ المقریزی ۱۳۷۸: ۴۴۱/۱). العزیز و الحاکم جشن صلیب مسیحیان عیدالغطاس و اجتماع مردم و غسل آنها در نیل را ممنوع کرد و علت آن هم اعمال ناشایستی بود که در این جشن رخ می‌داد (الانطاسی، ۱۹۹۰: ۲۸۲؛ المقریزی، ۱۴۱۸: ۳۰/۲ و ۴۱۳/۴؛ المقریزی، ۱۳۷۸: ۸۹ تا ۸۶/۲). الظاهر نیز در سال ۴۱۵ق/۱۰۲۵م مسیحیان را از آب‌پاشیدن در جشن نوروز منع کرد تا از فسق و فجور در این جشن جلوگیری کند (المقریزی، ۱۳۷۸: ۱۸۹/۲).

ب. کارکرد پیروی از خلفای فاطمی

نظارت و کنترل افراد جامعه، تمایل اعضای جامعه به برگزاری جشن‌ها و مراسم نشاط آور، اعتماد به حاکمان و پیروی از فرمانروایان از ویژگی‌های نشاط اجتماعی است. خلفای فاطمی از یک طرف با ایجاد ارتباط نزدیک با مردم در مراسم و جشن‌ها، مراکز تفریحی و مسابقه‌ها و سرگرمی‌ها و از طرف دیگر با توزیع هدایا، سکه‌ها و اطعام گسترده، زمینه پیروی رعایا را فراهم می‌کردند و تلاش می‌کردند بر تعداد پیروان بیفزایند.

در جشن‌ها و مراسم‌هایی همچون فتح خلیج، فطر، قربان و غدیر سفره‌های بسیاری برپا می‌شد که سماط نامیده می‌شد و با غذاهای فراوانی از مردم

انجام می‌دهند». بنابراین دورکیم کارکرد مناسک دینی را در قالب کنش جمعی و نتیجه همبستگی و انسجام اجتماعی تبیین می‌کند (دورکیم، ۱۳۸۸: ۱۹۹).

برگزاری جشن‌ها، مسابقه‌ها و تفریح‌های دسته‌جمعی به کنش جمعی می‌انجامد و شادابی، کاهش تنش‌های عاطفی، رفع تیرگی‌های روابط بین افراد و کاهش کشمکش‌های اجتماعی را به همراه دارد. این برنامه‌های شادی‌بخش به طور معمول، تفاوت‌های رایج طبقات اجتماعی را که باعث تقسیم‌بندی اعضای جامعه و ایجاد خط‌کشی‌های سخت می‌شوند، ضعیف و در پایان حذف می‌کنند. بنابراین می‌توان گفت برگزاری جشن‌ها، همانند مناسک دینی، از جمله عوامل ایجاد همبستگی، انسجام و وفاق اجتماعی اند و سلامت روحی و روانی اجتماع را تضمین می‌کنند (خورشیدی، ۱۳۹۳: ۳۹).

جشن‌های ملی و مذهبی در عصر فاطمیان با حضور گسترده مردم با هر دین و مذهب و ملیتی برگزار می‌شد و همگان در برگزاری هرچه باشکوه‌تر این مراسم با هم همکاری می‌کردند که مهم‌ترین عامل در ایجاد همبستگی و همدلی اجتماعی در بین مردم بود. تمام تجار مصر اعم از جواهرفروشان، صرافان، ریخته‌گران، بزازان و... مسیر حرکت موبک را آذین می‌بستند و بخشی از کالای خود را در معرض دید خلیفه می‌گذاشتند تا متبرک و متیمن شود و کسب و کارشان برکت کند (مقریزی، بی‌تا: ۳۵۶/۲). تمام سقاها جمع می‌شدند و خیابان‌ها را آب‌پاشی می‌کردند تا از پراکنده‌شدن گرد و غبار در مسیر حرکت خلیفه جلوگیری کنند (المقریزی، ۱۴۱۸: ۱۰۰/۳). مردم تمام شهر را چراغانی می‌کردند و حلوا و شیرینی‌های بسیاری می‌پختند و در شب‌های جشن تا پاسی از شب شادی می‌کردند (المقریزی، ۱۴۱۸: ۳۹۲/۲) و با حلوا و شیرینی از هم پذیرایی می‌کردند

(ابن الطویر، ۱۴۱۲: ۳۳۲؛ المقریزی، ۱۴۱۸: ۳۹۶/۲). همه مردم از این طعام‌ها و پذیرایی میل می‌کردند و مقداری را نیز در حکم تبرک با خود می‌بردند (المقریزی، ۱۴۱۸: ۴۳۲/۲).

نمونه‌ای از این انسجام، حضور روسای مسیحی و یهودی در جشن‌های ویژه مسلمانان بود؛ به گونه‌ای که در روز عید قربان دسته‌ها و گروه‌هایی مانند فرماندهان، اشراف، دیوانیان، قاضی‌القضاة و داعی‌الدعاه بر خلیفه وارد می‌شدند و سلام می‌کردند؛ سپس رئیس مسیحیان و یهودیان وارد می‌شدند و در پایان، شاعران وارد می‌شدند و شعرخوانی می‌کردند (النویری، ۱۴۲۳: ۲۹۰/۲۸)؛ از سوی دیگر، مسلمانان و شیعیان نیز همراه خلیفه در جشن ویژه مسیحیان حاضر می‌شدند (المقریزی، ۱۴۱۸: ۶۵/۴). در برگزاری عید فصح، مردم مسیحی و مسلمان برای برگزاری این جشن در قطره‌المقس گرد می‌آمدند و خلیفه‌الظاهر لاعزاز دین‌الله با خانواده، خدم، حشم و رجال دولتی مدت طولانی به تماشای جشن می‌نشست و برای گرامیداشت جشن، خوراکی‌هایی مانند نارنج، لیمو، ترنج و ساقه‌های نیشکر تهیه می‌کردند و میان مردم و بزرگان پخش می‌کردند (المقریزی، ۱۴۱۸: ۴۹۴/۲؛ المقریزی، ۱۳۷۸: ۱۷/۲). مشارکت اجتماعی جامعه در برگزاری این جشن‌ها باعث تقویت همبستگی اجتماعی و تعادل و تعامل میان اندیشه‌ها و باورها و ارزش‌های مشترک می‌شد.

نتیجه

خلفای فاطمی با برگزاری آیین‌های مردمی به نشاط اجتماعی مردم مصر توجه ویژه کردند و جدای از مبانی فلسفی و کلامی و راه‌های تعلیم اندیشه باطنی، موفق شدند شکوه و توانمندی خود را در به مردم نشان دهند و در این زمینه فرهنگ‌سازی کنند.

ایجاد نشاط اجتماعی از راه برگزاری جشن و شادی باعث جلوه دادن اقتدار و قدرت کارزمایی خلافت فاطمی شد که در همیاری و همبستگی اجتماعی، همزیستی مسالمت‌آمیز، دستیابی به مقبولیت و افزایش پیروان و نیز مبارزه با پدیده‌های ناشایست جامعه همچون فقر و قحطی و دادن امید به آینده نقش چشمگیری داشت.

خلفای فاطمی به کمک متفکران اسماعیلی، موفق شدند از راه انتساب به حضرت زهرا(س) و خاندان پیامبر(ص)، مقبولیت اجتماعی و مشروعیت دینی خود را تقویت کنند. آنها برای گسترش و فرهنگ‌سازی مقبولیت اجتماعی تلاش کردند تا از راه ایجاد نشاط اجتماعی در جامعه، فراهم آوردن آسایش مردم، عزت نفس و احترام به حقوق اقلیت‌ها مقبولیت خود را در میان مردم تقویت کنند تا از سویی قدرت اجتماعی خود را افزایش دهند و از سوی دیگر، توان خلافت خود را در برابر خلافت عباسیان جلوه دهند.

فاطمیان در زمینه کارکرد فرهنگی با کارکردهای نمادین، جایگاه دینی و شکوه خلافت را ارتقا دادند و با کارکرد آموزشی، باورهای شیعی را تعمیق بخشیدند و نخبگان را جذب کردند. در زمینه کارکرد اجتماعی نیز با نظارت اجتماعی موفق شدند همبستگی اجتماعی و پیروی مردم را تا اندازه‌ای گسترش دهند و در نتیجه، مقبولیت اجتماعی نهادینه‌شده‌ای برای خلفای فاطمی در جامعه پی‌ریزی کنند.

پی‌نوشت

۱. جشن فطر، جشن قربان، لیالی الوقود، جشن میلاد پیامبر(ص).
۲. جشن غدیر، جشن میلاد ائمه(ع)، جشن میلاد خلیفه، عیدالنصر.
۳. مسیحیان چهارده جشن مشهور داشتند که هفت

جشن آن در شمار جشن‌های بزرگ بود و هفت جشن دیگر آن از جشن‌های کوچک بود. جشن‌های بزرگ همچون عیدالبشاره، عیدالزیتونه، عیدالفصح، عیدالخمیس‌الاربعین، عیدالخمیس، عید میلاد و عیدالغطاس. عیدهای کوچک شامل عید ست‌النور، عید حدالحدود، عیدالختان، عیدالاربعین، عیدالخمیس‌العهد، عیدالتجلی و عیدالصلیب بود. و مراسمی همچون نوروز، لیالی الوقود، الاربع، سحن‌النبی یوسف و عیدالفتح‌الخلیج که مشترک بین مصریان بود (المقریزی، ۱۴۱۸: ۲/۲۷؛ المقریزی، بی‌تا: ۲۳۱).

۴. اعیاد دینی یهودیان عبارت بود از عید صوماریا، عیدالاسایع، عیدالفوز، عیدالفطیر، عیدالحنکه، عید راس‌السنه‌الیهودیه، عیدالمظله.

۵. همان جشن نوروز یا نیروز بود که در اول سال قبطی در مصر برگزار می‌شد و با فیضان نیل ارتباط مستقیم داشت و در اول ماه «توت» بود. سنت آنها روشن کردن آتش و پاشیدن آب بود.

۶. این جشن سه روز پیش از عید فصح برگزار می‌شد. رسم بر این بود که ظرف‌ها را پر از آب می‌کردند و می‌چشیدند؛ سپس با آن آب پای دیگر مسیحیان را برای تبرک می‌شستند. آنها معتقد بودند در چنین روزی، مسیح با تواضع، این کار را با شاگردانش انجام داد.

۷. الناصرالدین‌الله لقب قاضی ابومحمدحسن‌بن‌علی الیازوری وزیر قاضی‌القضات او بود.

۸. نخبگان با نگارش رساله‌ها و آثار متعدد با هدف تحکیم مبانی مشروعیت و پایه‌های اعتقادی فاطمیان و نیز جذب نخبگان دولتی و عامه به دعوت اسماعیلیه، به خلافت فاطمی خدمات شایانی کردند.

۹. دوره الحاکم بامرالله سال ۴۰۳، دوره الظاهر لاعزاز دین‌الله در سال ۴۱۴ و ۴۱۵، و دوره المستنصر بالله در سال ۴۵۷ (المقریزی، بی‌تا: ۹۳).

کتابنامه

۱. ابراهیم‌حسن، حسن، (۱۹۳۳)، *الفاطمیون فی مصر اعمالهم السیاسه و الدینییه بوجه خاص*، قاهره: المطبعه الامریه.

۱۴. رزق‌الله ایوب، ابراهیم، (۱۹۹۷)، *التاریخ الفاطمی الاجتماعي*، لبنان: الشركة العالمیه للکتاب.
۱۵. ریتزر، جورج، (۱۳۷۴)، *نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی.
۱۶. ریویر، کلود، (۱۳۸۶)، *انسان‌شناسی سیاسی*، ترجمه ناصر فکوهی، تهران: نی.
۱۷. السیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمان بن ابی‌بکر، (۱۹۶۷)، *حسن المحاضره فی اخبار مصر و القاهره*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره: مطبعه الحلبي.
۱۸. الاعظمی، محمدحسین، (بی‌تا) *عقبه الفاطمیین، اضواء علی الفکر و التاریخ الفاطمیین*، مقدمه عارف تامر، بیروت: مکتب الحیاه.
۱۹. عبدالمنعم عبدالحمیدسلطان، (۲۰۰۹)، *الحیاه الاجتماعیه فی العصر الفاطمی*، اسکندریه: مرکز اسکندریه للکتاب.
۲۰. عنبری، موسی، (۱۳۹۱)، *بررسی زمینه‌ها و راهکارهای ارتقاء نشاط اجتماعی در ایران*، بی‌نا: دبیرخانه شورای انقلاب فرهنگی.
۲۱. غالب، مصطفی، (۱۹۶۴)، *اعلام‌الاسماعیلیه*، بیروت: دارالیقظه العربیه.
۲۲. القاضی‌النعمان، (۱۹۷۸)، *المجالس و المسایرات*، تحقیق محمد یعلاوی، ابراهیم شبوح و حبیب‌القی، تونس: الجامعه التونسیه.
۲۳. -----، (۱۹۷۵)، *افتتاح‌الدعوه*، تحقیق فرحات دشرای، تونس: الشركة التونسیه للتوزیع و دیوان المطبوعات الجامعیه، الجزائر.
۲۴. قبادی علیرضا و پروین علی‌پور، (پاییز و زمستان ۱۳۹۱)، «*تحلیل کارکردی مراسم و مناسک دینی*»، *دوفصلنامه تخصصی اسلام و علوم اجتماعی*، ش ۸، ص ۷۴ تا ۹۲.
۲. ابن‌تغری بردی، یوسف، (۱۳۶۳)، *النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره*، ج ۴، قاهره: دارالکتب المصریه.
۳. ابن‌الطویر قیسرانی، ابو محمد مرتضی، (۱۹۹۲)، *نزهه المقلتین فی اخبار الدولتین*، تحقیق ایمن فواد سید، القاهره: فرانتس شتوتکارت.
۴. ابن‌مأمون البطاحی، امیر جمال‌الدین ابوعلی موسی، (بی‌تا)، *اخبار مصر*، تحقیق ایمن فواد سید، قاهره: سیره‌المعهد الفرنسی للآثار الشرقیه.
۵. الانطاکی، یحیی بن سعید، (۱۹۹۰)، *تاریخ الانطاکی؛ صله تاریخ اوتیخا*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، طرابلس: جروس بروس.
۶. افروغ، عماد، (۱۳۷۳)، *دین و قشربندی اجتماعی*، مجله راهبرد، ش ۳.
۷. آرنست، هانا، (۱۳۵۹)، *خشونت*، احمد فولادوند، تهران: خوارزمی.
۸. آیینه‌وند، صادق و فاطمه جان‌احمدی، (۱۳۸۳)، «*مبانی مشروعیت خلافت فاطمیان مصر*»، فصلنامه علمی و پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، س ۱۴، ش ۵۱، ص ۲ تا ۳۱.
۹. بیرو، آلن، (۱۳۷۰)، *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه باقر ساروخانی، تهران: کیهان.
۱۰. خضر، احمد عطاالله، (بی‌تا)، *الحیاه الفکریه فی مصر فی العصر الفاطمی*، قاهره: دارالفکر العربی.
۱۱. خورشیدی، رضا، (۱۳۹۳)، «*نظریه نشاط اجتماعی، درآمدی بر راههای ارتقای نشاط اجتماعی*»، *رشد آموزش علوم اجتماعی*، دوره ۱۶، ش ۳، ص ۱۲۰ تا ۱۳۹.
۱۲. دفتری، فرهاد، (۱۳۷۵)، *تاریخ عقاید اسماعیلیه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.
۱۳. دورکیم، امیل، (۱۳۸۱)، *تقسیم‌کار اجتماعی*، مترجم باقر پرهام، تهران: مرکز.

۳۶. موسوی، سیدناصر، محمدعلی چلونگر و شکوه‌السادات اعرابی هاشمی، (۱۳۹۹)، *تطور جشنواره غدیر در دوره فاطمیان در مصر، اسلام و مطالعات اجتماعی*، فصلنامه علمی و پژوهشی، س ۷، ش ۴. ص ۱۵۱ تا ۱۷۸.
37. Hills, p. & m. argyl, (2001), *happiness, introversion-extroversion and happy introverts*. Personality and individual differences. no. ۳۰
38. Turner, V. W, (1973), *Symbols in African Ritual*, Science 16 March 1973, vol. 179, no. 4078, pp. 1100-1105.
39. Swingewood, Alan, (1991), *A Short History of Sociological Thought*, MacMillan
40. Walzer, Michael, (1982), *Obligations: Essays on Disobedience, War, and Citizenship, 4th edn Cambridge, Mass.* Harvard University Press.
41. Zingerle, a, (200), *simmel on happiness. journal of happiness studies*. no. 1.
۲۵. قبادیانی، ناصر خسرو، (۱۳۷۰)، *سفرنامه*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.
۲۶. القلقشندی، ابوالعباس احمد، (بی‌تا)، *صبح الاعشى فی صناعه الانشاء*، ج ۳، قاهره: وزارت الثقافة و الارشاد القومي.
۲۷. کامل حسین، محمد، (۱۹۶۳)، *فی ادب مصر الفاطمیه*، بیروت: دارالفکر العربی.
۲۸. کریمی پور، کریم و مصطفی صالح اردکانی، (۱۳۹۴)، «*تحلیل و بررسی ماهیت و کارکرد آیین از دیدگاه ویکتور ورنر*»، پژوهش‌های ادیبانی، س ۳، ص ۷۹ تا ۹۸.
۲۹. ماجد، عبدالمنعم، (۱۹۷۳)، *نظم الفاطمیین و رسو مهم فی مصر*، قاهره: مکتبه الانجلو المصریه.
۳۰. -----، (۱۹۷۶)، *ظهور خلافت الفاطمیین و سقوطها فی مصر*، اسکندریه: دارالفکر.
۳۱. مشرفه، عطیه مصطفی، (۱۹۴۸)، *نظم الحکم بمصر فی عصر الفاطمیین*، قاهره: دارالفکر العربی.
۳۲. المقریزی، احمد بن علی، (۱۴۱۸)، *المواعظ الاعظ الا اعتبار بذکر الخطط و الآثار؛ خط المقریزیه*، بیروت: دارصادر.
۳۳. -----، (بی‌تا)، *تاریخ الاقباط*، تحقیق عبدالمجید دیاب، قاهره: دارالفضلیه.
۳۴. -----، (۱۳۷۸)، *اعماظ الحنفیا باخبار الائمہ الفاطمیین الخلفاء*، تحقیق محمد حلمی محمد احمد، قاهره: المجلس الاعلی للشؤون الاسلامیه.
۳۵. موسوی، سیدناصر، (۱۳۹۰)، *بررسی تاریخی مراسم و شعائر فاطمیان*، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما فاطمه جان احمدی، قم: مجتمع عالی امام خمینی.